

تأثیر جنگ بین الملل دوم بر تنزل جایگاه اقتصادی بندر بوشهر

محمدجعفر چمنکار

دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه ارومیه

تاریخ دریافت: (۱۳۹۹/۰۴/۱۲) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۹/۰۸/۱۰)

The Impact of the Second International War on the Decline of the Economic Position of Bushehr Port

Mohammad-Jafar Chamankar

Associate Professor, University of Orumieh

Received: (2020 /07 /02)

Accepted: (2020 /10 /22)

Abstract

During World War II, the port of Bushehr was occupied. During World War II, the port of Bushehr was occupied by the allies, like the rest of the Persian Gulf and the Oman Sea. Throughout the war (1320-1324), Bushehr was the scene of a strong presence of English, Indian, and especially American agents. The Allies aimed to send Soviet aid to all the military, economic infrastructure of the port. The purpose of this study was to investigate the effects of World War II on the port of Bushehr in a chronological process relying on largely unpublished archival records and public, economic publications. And the locality of the time is. The data set shows that despite the importance of Bushehr, the economic role of economists compared to previous periods, especially late Qajar and early Pahlavi move regressed show. As the end of the war draws nearer, its negative consequences are more pronounced on Bushehr. The adverse effects of several years after the end of World War II also affected the entire economic and social structure of Bushehr. Accordingly, Bushehr suffered a lot of social and economic damage in the challenge with the presence of a large number of foreign elements, and the process of degrading its position was accelerated.

In this article, the researcher has tried to answer the following question: How did the consequences of World War II in a time process affect the deterioration of the economic situation of Bushehr port?

In the end, it is concluded that the Second World War directly affected all aspects of domestic and foreign trade in Bushehr port and the resulting financial and social unrest, causing imbalances in various economic layers and severely weakening its position in Iran and the shores of the Persian Gulf.

Keywords: Port, Persian gulf, World War II, Allies, Economics, Negative Impacts.

چکیده

بندر بوشهر در خلال جنگ جهانی دوم مانند سایر کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان به اشغال متفقین درآمد. متفقین با هدف ارسال کمک به اتحاد شوروی بر تمامی زیرساخت‌های نظامی - اقتصادی این بندر استیلاء یافتند. هدف از این پژوهش بررسی تأثیرات جنگ جهانی دوم بر بندر بوشهر، در یک روند گاه‌شماری، با تکیه بر مدارک آرشیوی عمدتاً غیرمستشره و نشریات عمومی، اقتصادی و محلی آن برهه زمانی است. بررسی مجموعه داده‌ها نشان می‌دهد که به‌رغم اهمیت بوشهر، نقش‌آفرینی اقتصادی آن نسبت به ادوار پیشین به‌خصوص اواخر قاجاریه و اوایل پهلوی اول حرکت کاملاً پسرفتی را نشان می‌دهد. هرچه دوره انتهایی جنگ نزدیک‌تر می‌شود، پیامدهای منفی آن بیشتر بر بندر بوشهر نمایان می‌گردد. این اثرات سوء تا چندین سال پس از اتمام جنگ جهانی دوم نیز تمامی ساختار اقتصادی و اجتماعی بوشهر را درگیر نمود. براین اساس بوشهر در چالش با حضور گسترده عناصر خارجی، متحمل صدمات فراوان اجتماعی و اقتصادی شد. در این نوشتار پژوهشگر سعی نموده است به این سؤال پاسخ دهد که چگونه پیامدهای جنگ جهانی دوم در یک فرایند زمانی بر تنزل موقعیت اقتصادی بندر بوشهر تأثیر گذاشته است؟

در پایان نتیجه گرفته می‌شود که جنگ دوم جهانی به صورت مستقیم بر تمام ابعاد تجارت داخلی و خارجی بندر بوشهر تأثیر منفی گذارده و نابسامانی‌های مالی و اجتماعی حاصل از آن، موجب عدم تعادل در لایه‌های گوناگون اقتصادی و تضعیف شدید جایگاه آن در ایران و کرانه‌های خلیج فارس شده است.

کلیدواژه‌ها: بندر بوشهر، خلیج فارس، جنگ جهانی دوم، متفقین، اقتصاد، تأثیرات منفی.

۱. مقدمه

جدید و اتاق تجارت نیز اطلاعات ارزشمندی را به محققان منتقل می‌کنند. تا آنجا که نگارنده می‌داند با وجود تحقیقات ارزشمند در مورد تاریخ خلیج فارس در ادوار معاصر، تاکنون به صورت خاص به تبعات جنگ دوم جهانی بر بندر بوشهر اشاره‌ای نشده و این تلاش تنها می‌تواند بابتی برای پژوهش‌های کامل‌تر باشد. روش تحقیق این نوشتار، تحلیلی - تاریخی، با تکیه عمده بر اسناد غیرمنتشره و نشریات بوده است.

الف) تسلط متفقین بر زیرساخت‌های اقتصادی

در سحرگاه ۲۵ اوت ۱۹۴۱/۳ شهریور ۱۳۲۰، با نقض بی‌طرفی، ایران از شمال و جنوب مورد تهاجم شوروی و انگلستان قرار گرفت. مناطق نفتی جنوب ایران، پالایشگاه آبادان، خرمشهر، بندر شاهپور، اهواز، بوشهر، بندر عباس و چابهار از مهم‌ترین مناطق ساحلی ایران در کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان بود که به تصرف انگلستان درآمد. به گزارش یونایتد پرس لندن در ۲۷ اوت ۱۹۴۱، ۵ شهریور ۱۳۲۰، بخشی از نیروهای موتوریزه انگلستان که در بندر ماهشهر قرار داشتند، مأمور تصرف بوشهر گشتند (مجد، ۱۳۹۶: ۳۹۸-۳۹۹). نیروی دریایی سلطنتی انگلستان نیز با تخلیه سربازان بریتانیایی و هندی در ساحل و تصرف نقاط سوق الجیشی بوشهر، در این فرایند نقش مهمی را انجام داد. با تشکیل کابینه محمد علی فروغی در ۶ شهریور ۱۳۲۰/۱۹۴۱ و دستور به مصالحه، ایران و از جمله بندر بوشهر با عدم مقاومت جدی، به صورت کامل به اشغال متفقین درآمد (اطلاعات، ۱۳۲۰/۶/۱۴: ۱). سر کنسول بریتانیا در بوشهر از ابتدای جنگ در اروپا (۱۳۱۸/۱۹۳۹م) و پیش از اشغال ایران،

اگر چه بندر بوشهر مقارن با جنگ جهانی دوم در نتیجه توجه خاص پهلوی اول به مراکز نفتی و خطوط راه آهن خوزستان، از دوران پر شکوه خود فاصله گرفته بود، همچنان به عنوان یکی از کانون‌های تجارت دریایی در منطقه خلیج فارس، دارای اهمیت بود. با اشغال جنوب ایران، این بندر نیز تحت سیطره همه جانبه متفقین درآمد و در معرض تبعات منفی این رویداد قرار گرفت. به سختی می‌توان در کتب تاریخی، خاطرات و سفرنامه‌های این زمان مستنداتی در مورد تحولات اجتماعی بوشهر در دوره جنگ بین‌الملل دوم به دست آورد. مجموعه اسنادی که در آرشیوهای گوناگون ایران، به خصوص سازمان اسناد ملی و اتاق تجارت بوشهر نگهداری می‌شود، موثق‌ترین منابع برای شناخت فعل و انفعالات اقتصادی بوشهر در خلال حضور متفقین است. به منظور تطابق اسناد به دست آمده با یک مدرک دست اول به روز و مستند، نشریات گوناگون در فاصله سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۵ش، به صورت روزشمار بررسی شد. روزنامه‌های محلی مانند کوشش - که شکرالله صفوی (نماینده بوشهر در مجلس) آن را انتشار می‌داد -، خلیج ایران، استخر و پارس در این فرایند حائز اهمیت فراوان هستند. در حقیقت در بسیاری از موارد، نشریات محلی یگانه منابعی هستند که داده‌هایی را درباره تحولات بوشهر در این مقطع در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. روزنامه‌های عمومی کشور از جمله اطلاعات، کیهان، امید و مرد امروز، به ویژه در انعکاس نقطه نظرات نمایندگان بوشهر و گزارش‌هایی از تحولات اقتصادی جنوب حائز اهمیت فراوانند. نشریات اقتصادی این دوره مانند عصر اقتصاد، عصر

حمل و نقل در آن «فوق العاده» افزایش یافت (اطلاعات، ۱۳۲۲/۱/۶: ۲). با توسعه خطوط مواصلاتی، محموله‌های پستی متفقین به جای ۳۰ روز، در سه روز از تهران به بوشهر می‌رسیدند (افشار، ۲۰۱۲: ۴۳). با هدف توسعه لنگرگاه بوشهر که کشتی‌ها به شکل «فوق‌العاده کند و مشکل» کالاهای خود را تخلیه یا بارگیری می‌کردند، «اصلاحات سریع و اقدامات مهمی» انجام گرفت (اطلاعات، ۱۳۲۲/۱/۶: ۲). با ایجاد آموزشگاه‌های رانندگی، تعداد فراوانی راننده برای ماشین آلات متفقین آموزش داده شد (خواندنی‌ها، شنبه ۱۶ اردیبهشت ۱۳۲۳: س ۴، ش ۳۷، ش پیاپی ۸۳، ۱۵-۱۶). به گفته مستر پرات، رئیس سازمان بازرگانی انگلستان در ایران، متفقین در بوشهر کارخانه‌ای برای مونتاژ اتومبیل‌های باری ایجاد کردند. این کامیون‌ها با انواع کالا که در بندر تخلیه می‌شد، بارگیری شده و به تهران و سپس شوروی فرستاده می‌شد. بعدها رانندگان روس مستقیماً به بوشهر آمده و این ماشین آلات را به شوروی منتقل می‌کردند (اطلاعات، ۱۳۲۴/۸/۲: ۶). متفقین با تصرف عمارت دریا بیگی در مجاورت شمال ناحیه مفرغ و جفره ماهینی، تجارت خانه و گاراژ حمل و نقل کازرونی در محله بهبهانی‌ها و ساختمان قرائت خانه و باشگاه ورزشی نیرومند، به مونتاژ ماشین آلات اقدام می‌کردند. دو شرکت «حمل و نقل غیرنظامی بریتانیا» و شرکت «ترابری شوروی» در بوشهر به نقل و انتقال کالاهای متفقین می‌پرداختند (بارل، ۱۳۹۲: ۱۲۶۷). در پاره‌ای اوقات رانندگان روس با بارگیری مواد غذایی قاچاق، به تشدید کمبود و گرانی خوار و بار عمومی می‌پرداختند (پارس، ۱۳۲۲/۲/۱۱: ۲). بر اساس گزارش مستر پرات، تا ماه سپتامبر ۱۹۴۴، ۶۲۸/۰۲۴ تن کالا به وسیله کامیون و از طریق راه‌های

نقش مهمی در مدیریت سیاست‌ها و برنامه‌های متفقین در جنوب ایران و سرزمین‌های عربی خلیج فارس ایفا نمود (اسنادی از جنگ جهانی دوم، ۱۳۹۲: ۱/۹۴). با اشغال حوزه فرمانداری بوشهر تمام زیر ساخت‌های اقتصادی این منطقه در اختیار متفقین قرار گرفت (ساکما، ۲۹۳/۳۲۶۲۷). بخش‌هایی از اراضی عمومی کنار دریا معروف به باغ ملی و ساختمان‌های ادارات گمرک و پست و تلگراف به تصرف نایب کنسول‌گری بریتانیا در منطقه کوتی و سرکنسولی در عمارت ۱۳ هکتاری سبزآباد درآمد و در اختیار نیروهای انگلیسی، هندی معروف به راج بریتانیا و امریکایی قرار گرفت (همان: ۲۹۳۰۰۶۹۰۳، ۳۵۰۰۰/۵۲۸۹، ۳۵۰/۵۲۸۹). انگلستان و سپس امریکا بر بخش هوایی، خطوط مواصلاتی شوسه (همان: ۲۹۳/۳۵۵۴، ۲۹۰/۱۰۶۷) و به ویژه راه آهن جنوب تسلط کامل داشتند (مرد/مروز، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۲، صفایی، ۱۳۷۱: ۱۴۷). برای این اساس، تأسیسات دریایی، لنگرگاه و فرودگاه بوشهر در اختیار متفقین قرار گرفت (ساکما، ۲۴۰/۱۱۷۴۹، سالنامه دنیا، ۱۳۳۲: ش ۹، ۱۱۴). با هدف افزایش ظرفیت، ساخت خط راه آهن بین اصفهان، شیراز و بوشهر در برنامه قرار گرفت (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱۰/۱۳: ۱؛ ۱۳۲۱/۱/۱۱: ۱). جاده مهم قم به بوشهر به طول ۱۰۳۳ کیلومتر آسفالت شد (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۱۰: ۱). به گفته خبرگزاری فرانسه آزاد با تکیه بر گزارش اتحادیه بازرگانی کینگ توم که مأمور بازرگانی متفقین در شرق بود، این جاده در گذشته به اندازه‌ای ناهموار بود که حتی در فصولی که قابل عبور می‌گشت، تنها وسایل نقلیه سنگین به سختی از آن می‌گذشتند. در مدت یک‌ماه این جاده نوسازی گردید و از آن زمان به بعد میزان

عراق، ۱۳/۲۰ ریال بود که ۳ریال قیمت قبض نیز به آن اضافه می‌شد (اطلاعات، ۱۳۲۲/۳/۱۴: ۱). درپاره‌ای اوقات تلگراف‌های مردمی از بوشهر به تهران، بیش از ۱۴روز به طول می‌انجامید (اطلاعات، ۱۳۲۳/۱/۱۷: ۱، امید، دوشنبه دوم خرداد۱۳۲۲: ش ۲۵، ۴، ۵).

ب) تأثیرات مخرب جنگ بین الملل دوم

۱. قحطی فراگیر

از اردیبهشت ۱۳۱۹ با ارسال دستورالعمل دولتی در مورد چگونگی توزیع خوار وبار به فرمانداری بوشهر، ضرورت اهمیت مواد غذایی در شرایط جنگی مطرح شد (ساکما، ش سند ۲۹۰/۰۰۰۱۲۸). با اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ (اطلاعات، ۱۳۲۰/۶/۳: ۱) کشت و برداشت محصولات زراعی تحت الشعاع سوء آن قرار گرفت (بولتن بانک ملی، بهمن و اسفند ۱۳۲۰: ش ۵۶، ۹، ۵۲۹). بارش اندک در بهار ۱۳۲۰ در مناطق دیم، از جمله بوشهر، موجب کاهش یا «سوخت» کامل برداشت محصول گردید و حتی کشاورزان برای کشت آینده از بذر نیز محروم شدند (ساکما، ۲۶۰/۰۰۰۷۴۹). در نتیجه در اسفند ۱۳۲۰، در انبار پایتخت، تنها ۱۲۱۰تن غلات وجود داشت. در سایر نقاط کشور نیز ذخیره گندم در شرایط حداقلی قرار گرفت (اطلاعات، ۱۳۱۹/۴/۳۱: ۱، ۱۳۱۹/۷/۱۴: ۱، ۲۰/۱۲: ۱۳۲۰: ۱، ۱۳۲۱/۴/۱۶: ۱، ۱۳۲۰/۷/۳: ۱، ۱۳۲۰/۸/۹: ۱). در طول جنگ، قحطی وحشتناک در تمامی نواحی کرانه و پس‌کرانه‌ای بوشهر، از شمال تا جنوب، گزارش شده است (ساکما، ۲۹۰/۱۸۸۰، ۲۹۰/۱۹۵۰، ۲۹۳/۳۵۴۵، ۲۹۰/۵۵۰۸، چمنکار، ۱۳۹۸: ۴۵-۴۶). با آغاز سال ۱۳۲۱ که سال «تاریک و وحشتناک» نامیده شد (مرد/امروز، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۶) و از وحشت آن «موی برتن آدمی» راست می‌شد (خورشید ایران، ۲۶

شوسه ایران، از جمله راه بوشهر به شیراز، به شوروی حمل شد (مرد/امروز، ۲۲ تیر ۱۳۲۴: ۸۰؛ خان ملک یزدی، ۱۳۲۴: ۱۷۰-۱۷۱، چمنکار، ۱۳۹۸: ۴۱-۴۰). حضور تعداد فراوانی از وسایل نقلیه در بوشهر و بی توجهی متفقین، جان و زندگی مردم را همواره با مخاطرات روبه‌رو می‌ساخت (اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، ۱۳۸۹: ۳/ سند ۲۳: ۹۳؛ گزیده اسناد جنگ جهانی دوم، ۱۳۸۱: ۱۲۳).

شرکت حمل و نقل نفت فله (bulk oil transport- bot) از شهریور ۱۳۱۸ / سپتامبر ۱۹۳۹ در بوشهر تأسیس گردید. این شرکت با استفاده از مجموعه‌ای از تانکرهای نفتکش، نفت و سوخت ارسالی از خوزستان را که در مخازن «شرکت پخش فرآورده‌های نفتی ایران» در این شهر ذخیره می‌شد، به شیراز و سپس سایر نقاط می‌رساند و نقش بسیار مهمی در تأمین سوخت هزاران کامیون و ماشین‌آلات متفقین در جاده‌های ایران ایفا می‌کرد (طرفی، ۱۳۸۳: ۱/ ۱۹۷-۲۰۶، ۴۵۲-۴۵۳).

شبکه مخابراتی نیز به صورت کامل در اختیار متفقین قرار گرفت (خواندنی‌ها، شنبه ۲۵ فروردین ۱۳۲۴: ۵، ش ۳۴، ش پیاپی ۱۳۴، ۲۴). بوشهر یکی از مراکز اصلی خط تلگراف دریایی انگلیس در ایران محسوب می‌شد و همچنین دارای بی‌سیم ساحلی بود (اطلاعات، ۱۳۲۰/۹/۱۲: ۴). انگلیسی‌ها کنترل شدیدی بر تلگراف‌های ارسالی، حتی تلگراف‌های خصوصی مردم عادی برقرار کرده بودند (ساکما، ۲۴۰۰/۱۵۸۹). سانسور امور مربوط به پست و تلگراف نیز در برنامه متفقین قرار داشت (اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، ۱۳۸۹: ۲/ سند شماره ۴۳: ۱۴۶، سند شماره ۴۷: ۱۶۱). هزینه مخابره، سنگین و هر کلمه تلگراف ایران به خلیج فارس از طریق خطوط

فقرا، زن و بچه و حتی اغنیاء را گرسنگی به مرگ» تهدید می‌کند (همان). بر اساس گزارش‌هایی از روزنامه اطلاعات و اسناد دولتی، مردم گرسنه جنوبی به داخل شهرها مهاجرت کرده و از شدت گرسنگی اقدام به سرقت مواد غذایی می‌کردند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱/۳۰: ۱، ساکما، ۲۹۰/۷۵۸). به منظور جلوگیری از قحطی وسیع، با اقدامات مستقل شکرالله صفوی و جمعی از بازرگانان خیر، تلاش برای واردات گندم از هندوستان، از اردیبهشت ۱۳۲۱ آغاز شد (ساکما، ۲۴۰۰۱۴۳۹۱: ۲/۱۷، ۱۳۲۱/۲/۱۴: ۱؛ اسنادی از روابط ایران و انگلیس ۱۳۲۰-۱۳۲۲، ۱۳۸۲: ۷۷؛ *آزیر*، ۱۳۲۲/۳/۸: ۱). با این وجود، اقدامات مذکور به علت عدم توزیع عادلانه و فروش در بازار آزاد، کمترین تأثیر را در بهبود اوضاع اقتصادی مردم گذاشت. صفوی در جلسه مجلس روز یکشنبه ۳ خرداد ۱۳۲۱ با اشاره به بروز قحطی وسیع در نتیجه خشکسالی، هجوم آفات پرنده و سهمیه اندک گندم، عنوان نمود که مردم بوشهر «از روی اجبار» شروع به خوردن ملخ و علف کرده‌اند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۳/۳: ۱). (اطلاعات در ۴ خرداد ۱۳۲۱ با انتشار گزارش‌های خبرنگار اعزامی خود به جنوب ایران، زوایای جدیدی از قحطی مطلق در این مناطق را روشن ساخت: «مردم این حدود از گونی پاره‌هایی که از سر جاده پیدا می‌شود، ستر عورت می‌کنند» (اطلاعات، ۱۳۲۱/۳/۴: ۱). به نوشته حسن شفقی، خبرنگار اعزامی روزنامه اطلاعات، که رونوشت آن برای سرتیپ فیروز، استاندار فارس، نیز ارسال شد:

مسافرینی که از بوشهر دیدن می‌کردند به حال گرسنگی و برهنگی مردم آن منطقه گریه می‌کردند. می‌گفتند که در بعضی از روستاهای جنوب زن و مرد و کودک از شدت گرسنگی مانند حشره به زمین می‌چسبند و ناله می‌زنند. بر اثر خشکسالی بعضی نقاط علف صحرا هم

اسفند ۱۳۲۱: ۱)، تأثیرات مخرب جنگ در شدیدترین اشکال، بندر بوشهر را فرا گرفت (اطلاعات ۱۳۲۱/۱/۶: ۱). به علت عدم بارش باران در سال ۱۳۲۱، محصول گندم و جو نسبت به سال گذشته به صفر رسید (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۵۷/۱: ۲۱۷-۲۱۸، ساکما، ۹۸/۲۹۳/۱۵۰۰۳، ۲۶۰/۵۹، ۳۱۰/۲۷۳۱) و حتی نصف بذر استفاده شده نیز عاید زارعان نگردید. در نتیجه عدم رویش علوفه، دام و چارپایان نیز با تلفات سنگین روبه‌رو شدند (ساکما، ۲۴۰۰۱۴۳۹۱). نان کمیاب و به عنوان مهم‌ترین قلم در سبد غذایی عامه مردم و به نوشته روزنامه *ستخر*، کالایی «شریف و قلب‌خانه» به‌شمار می‌رفت (ستخر، س ۲۶، ش ۷۴۱، دوشنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳: ۴). با نمایش چهره «هیولای وحشت‌انگیز قحطی» (مرد /مروز، سال اول، ش ۶، ۱۴ آبان ۱۳۲۱: ۱) کمبود نان باعث ازدحام مردم و بسته شدن تعداد زیادی از نانوائی‌ها در بوشهر شد (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۲۲: ۱) و به علت صف‌های طولانی، هر روزه در جلوی نانوائی‌ها درگیری‌های متعدد صورت می‌گرفت (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، سند ۵۴: ۱۳۹۳/۵، ساکما، ۲۴۰۰۱۱۵۱۸). به گفته صفوی، نماینده مردم بوشهر، در جلسه ۲۰ فروردین ۱۳۲۱ مجلس شورای ملی، به علت خشکسالی مردم از روستاها به این بندر هجوم آورده و ارزاق به شکل «اسفناکی» نایاب شده بود. به گفته وی برای ۱۵ هزار نفر جمعیت این شهر از دولت مقدار ۶ تن گندم در روز خواسته شده بود تا «اقلان خالی داشته باشند» اما وزارت دارایی تنها با افزایش سهمیه به مقدار ۵۰۰ کیلو موافقت کرده و سهمیه بوشهر تنها ۲۷۰۰ کیلو گندم تعیین شد که به هیچ‌وجه تکافوی جمعیت آن را نمی‌نمود (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱/۲۰: ۱). وی در ادامه، تلگرافی از بوشهر را قرائت کرد که «یک قرص نان پیدا نمی‌شود و

در دسترس این بیچارگان نیست (اطلاعات، ۱۳۲۱/۳/۸: ۱).

در این زمان مناطق بوشهر به کلی فاقد محصول اعلام شد (اطلاعات، ۱۳۲۱/۳/۱۷: ۱، ساکما، ۲۴۰۰۱۴۳۹۱، ۳۵۰۰۰/۲۴۶۲) و باقر کاظمی، وزیر کشور، وضع ارزاق آن را اسفناک دانست (سالنامه دنیا، ش ۲۳، ۱۳۴۶: ۱۱۶). به منظور مقابله با قحطی وسیع تا ۲۱ خرداد این سال، هزار تن گندم در بوشهر تخلیه گردید، اما به فارس انتقال یافت (اطلاعات، ۱۳۲۱/۳/۲۱: ۱). محمود بَدِر (۱۲۷۱-۱۳۴۷ش)، وزیر دارایی نیز در ابتدای تیر ۱۳۲۱ اعلام نمود که «چندین صد تن گندم» از بوشهر به شیراز ارسال شده است (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۳: ۱).

با هجوم مهاجرین، کمبود آب که همواره یکی از مهم‌ترین مشکلات این بندر بود، تشدید یافت (اطلاعات، ۱۳۲۲/۵/۱۹: ۱، ۱۳۲۴/۱۰/۲۶: ۶، کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۴۴، ۲۸ خرداد ۱۳۲۳: ۱). صفوی در دیدار با شاه در روز سه شنبه ۱۶ تیر ۱۳۲۱، ضمن ارائه گزارش «اوضاع رقت بار» خشکسالی بوشهر و عدم وجود آب آشامیدنی، خواستار مساعدت وی در رفع این معضل شد. شاه در این دیدار تأمین هزینه لوله‌گذاری و انتقال آب از حومه به شهر بوشهر را تقبل کرد (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۱۷: ۱). با وجود تمامی این تلاش‌ها، مشکل حاد آب بوشهر ادامه یافت.

شکرالله صفوی در جلسه قبل از دستور مجلس، در ۱۸ تیر ۱۳۲۱، نیز بر تداوم قحطی مطلق و وضعیت رقت‌بار بوشهر سخن گفت: «نه فقط در سختی نان می‌افتند، بلکه سایر وسایل یعنی علف و برگ درخت هم دیگر ندارند» (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۱۸: ۱، مردم، س ۱، ش ۱۱۱، جمعه ۱۹ تیر ۱۳۲۱: ۴). با وجود تلاش‌های صورت گرفته به وسیله صفوی و خلیل دشتی، نمایندگان بوشهر، و میرعلی ظهیر، فرماندار این

بندر، همچنان سهمیه گندم در حدود ۳ تن روزانه تخصیص یافت، در نتیجه جلوی نانوايي‌ها صف‌های طولانی و ازدحامی صورت می‌گرفت که نظیر آن دیده نشده بود (اطلاعات، ۱۳۲۱/۵/۱۲: ۴). صفوی در جلسه مجلس (در ۱۹ مرداد ۱۳۲۱) از اوضاع جگرخراش و، پخت علف و خون‌خوری گرسنگان از جوی کشتارگاه‌ها و حجم سنگین تلفات انسانی در بوشهر سخن گفت (اطلاعات، ۱۳۲۱/۵/۲۰: ۱).

بر اساس یک گزارش از بوشهر، در اواسط مهرماه ۱۳۲۱ «روزی چند نفر از مردم بر اثر گرسنگی در این نقاط تلف» می‌شدند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۷/۱۶: ۱). کمبود نان در آذر ۱۳۲۱ به مرحله بحرانی رسید و با وجود اقدامات دکتر مهدی حساسی، فرماندار جدید بوشهر، تا زمستان ۱۳۲۱ ادامه یافت و «زندگی هر روز چهره خود را عبوس‌تر و وحشتناک‌تر از روز پیش به مردم این دیار نشان» می‌داد (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱۱/۱۴: ۱، ۱۳۱۲/۱۱/۱۷: ۱، ۱۳۲۱/۱۱/۱۸: ۱). در اواخر این سال، با تداوم بحران غذایی، هر روز جمعی بر اثر گرسنگی تلف می‌شدند و این تعداد رو به افزایش داشت (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱۲/۱: ۱، ۱۳۲۱/۱۲/۲۵: ۱، کیهان، ۱۳۲۱/۱۲/۴: ۱، ۱۳۲۱/۱۲/۴: ۱).

در حالی که سایر مناطق ایران از باران‌های به موقع زمستان و ماه اول بهار سال ۱۳۲۲ بهره‌مند شده بودند، فقدان بارش مناسب و قحطی در بوشهر استمرار یافت (ساکما، ۲۹۳۰۰۱۵۰۷، ۲۴۰۰۰۰/۸۲۵، آثریر، ۱۳۲۲/۵/۱۱: ۱). در کنار بلايای طبیعی، متفقین نیز بخشی از احتیاجات ارتش خود را از بازار کم‌رونق جنوب تهیه کرده و رقابت ناعادلانه آنها با خریداران داخلی، این فرایند را تشدید می‌کرد (ساکما، ۲۶۰۰۰۰/۴۸۰، ۲۶۰۰۰۰/۳۲۲، امید، ش ۴۱۹، س ۱۴، دوشنبه ۲۲ فروردین ۱۳۲۲: ۱). به گفته صفوی در جلسه

آجرمان نان» (ستخر، س ۲۶، ش ۷۴۱، دوشنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳: ۴). در نتیجه این قحطی گسترده، هزاران نفر از جمعیت ۲۰ هزار نفری بوشهر که هر روزه بر خیل مهاجرین آن نیز افزوده می‌گشت، در خطر نابودی قرار گرفتند. عباس محمدیان، رئیس اتاق بازرگانی بوشهر، در ۲۶ فروردین ۱۳۲۳، طی تلگرافی به مقامات، وضعیت شهر را این‌گونه توصیف کرد:

روزانه عده کثیری از گرسنگی تلف و جمعی نیز با خرما و سبزیجات سد جوع می‌کنند. اگر این وضعیت باشد، بلا شک کلیه اهالی، این بندر مهم بازرگانی را ترک و به اطراف مهاجرت خواهند نمود (عصر/اقتصاد، س ۲، ش ۱۱۱، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۵).

وی همچنین در تلگراف دیگری عنوان نمود «دیری نخواهد گذاشت که مردم از گرسنگی خواهند مرد» (کوشش، س ۲۱، ش ۵۲۹۲، ۲۹ فروردین ۱۳۲۳: ۱).

در تلگراف دیگری مورخ اردیبهشت ۱۳۲۳، فروپاشی همه جانبه بوشهر به روشنی ذکر شده است: ناله ملت لخت و عور و بی صاحب و فاقد هرگونه احتیاجات زندگی، گرسنه و بی سر و سامان گوش فلک را کر نموده، دادرسی هم نیست (عصر جدید، س ۲، ش ۱۱۲، ۲۸ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۵).

در تاریخ ۲۱ اردیبهشت ۱۳۲۳ موجودی انبار غله خوار و بار شهر بوشهر تنها شامل ۳۲۳۰۴ کیلو گندم، ۱۵۹۰۲۹ کیلو جو و ۹۸۵۲۴ کیلو ذرت آفت زده بود، درحالی‌که مصرف نان آن، جدای از نیاز نیروهای ارتش و ژاندارمری، ماهیانه ۱۵۳ تن غلات برآورد شده بود (کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۴۴، ۲۸ خرداد ۱۳۲۳: ۱-۲). برطبق تلگراف دریافتی روزنامه کوشش، اگر این وضعیت ادامه می‌یافت، دیگر فردی زنده در بوشهر باقی نمی‌ماند (کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۰۴، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۱). براین اساس بود که در مجلس شورا عنوان گردید: «امروز (بهار) وضعیت مردم

مجلس، مورخ ۱۸ خرداد ۱۳۲۲، ۹۸٪ مردم بوشهر دچار فقر و پریشانی بودند (اطلاعات، ۱۳۲۲/۴/۱۶: ۱). با تشدید بحران غذایی، تجار نیکوکار از اول تیر، ماهانه با پرداخت ۲۴۷۰ ریال، هزینه تهیه خوراک ۱۶۰ نفر از بینوایان شهر را برعهده گرفتند. به علت عدم اعتبار مالی شهرداری در کفن و دفن متوفیات روز افزون این‌گونه افراد، کنسولگری انگلستان هزینه و انجام آن را بر عهده گرفت (اطلاعات، ۱۳۲۲/۵/۲۳: ۳). با آغاز سال ۱۳۲۳، کمبود کالا، گرانی خوار و بار، قحطی، رواج بیماری‌های گوناگون و عدم استقرار امنیت، تمامی ابعاد حیات اجتماعی ایران و بوشهر را فرا گرفت (امید، س ۱۴، ش ۴۵۳، سه شنبه ۵ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۱) و کشور در خطر ورشکستگی کامل بود (مرد/امروز، سال ۲، ش ۲۰، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۱ و ۶، اطلاعات، ۱۳۲۳/۱/۶: ۱ و ۴) و وضعیت قحط‌سالی بوشهر حتی نسبت به سال گذشته نیز حادث‌تر شد (بارل، ۱۳۹۲: ۸۶۷). به‌منظور مقابله با بحران، مقدار ۱۰۰۰ تن بذر گندم از هندوستان وارد شد که سهمیه بوشهر تنها ۸۰۰ تن بود (ساکما، ۲۹۰۰۰/۱۹۵۰)، درحالی‌که براساس برآورد اداره غله و نان، نیاز بوشهر بالغ بر ۲۵۰۰ تن اعلام شده بود (همان). در سال زراعی ۱۳۲۲-۱۳۲۳، در نتیجه خشکسالی «زارعین که هستی خود را به امیدی به زمین پاشیده و از دستشان رفته» مزارع خود را رها کرده و «لخت و برهنه» به شهر بوشهر وارد می‌شدند. غلات اختصاصی به نانوائی‌ها، مخلوط با ذرت پوسیده و خاک بود که حتی برطبق گواهی بهداری شهر، برای بهداشت عموم مضر اعلام گردید (سپتا، ش ۹، شنبه ۳۱ فروردین ۱۳۲۳: ۲، ش ۱۰، ۵ شنبه، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۲). براین اساس بود که روزنامه /ستخر در طنزی تلخ نوشت: «نانمان آجر شده است و

این است، خدای می‌داند در زمستان این مردم گرسنه و بدبخت چه خواهند کرد» (اطلاعات، ۱۳۲۳/۱/۱۷: ۱، ۱۳۲۳/۲/۳۰: ۱، ۱۳۲۳/۳/۱۸: ۴). با لغو اختیارات آرتور میلسپو، رئیس کل دارایی ایران، و سپس خروج وی و مستشاران مالی امریکایی در پاییز ۱۳۲۳، روند عدم تمرکز و تشتت مالی تشدید شد (اطلاعات، ۱۳۲۳/۱۰/۶: ۴، ۱۳۲۳/۱۱/۱۶: ۱، ۱۳۲۳/۱۱/۱۹: ۱، ۱۳۲۳/۱۱/۱۹: ۳، ۱۳۲۳/۱۱/۲۱: ۱). بر این اساس، مرتضی قلی بیات (۱۲۶۹-۱۳۳۷ش)، نخست وزیر، طی سخنانی در ۶ آذرماه ۱۳۲۳، با اشاره به اینکه عده کثیری از فرزندان این خاک حتی قادر به تأمین خوراک و پوشاک خود نیستند، اوضاع کشور را رضایت بخش ندانست (اطلاعات، ۱۳۲۳/۹/۷: ۱). با آغاز سال ۱۳۲۴/مارس ۱۹۴۵ (سال پایانی جنگ جهانی دوم)، مشکلات عمومی مردم تداوم یافت (مید، س ۳، دوره جدید، ش ۶۵، سه شنبه ۱۱ اردیبهشت ۱۳۲۴: ۱). به گفته شاه «محرومیت از لوازم معیشت و مواجه شدن با قحطی و غلا» مردم را شدیداً دچار «خسران و تالم» نموده بود (اطلاعات، ۱۳۲۴/۱/۱: ۱). درحالی که در بیشتر نقاط بارش‌های خوبی صورت گرفت، اما بوشهر همچنان با تداوم خشکسالی روبه‌رو بود. از اردیبهشت این سال نیز مناطق گرمسیرات فارس و بوشهر مورد تهاجم گسترده آفت ملخ‌های دریایی قرارگرفت (اطلاعات، ۱۳۲۴/۲/۴: ۴، ۱۳۲۴/۱۲/۱۸: ۳، ۱۳۲۴/۱۲/۱۸: ۳، ساکما، ۳۵۰/۲۴۷۶، ۳۵۰/۲۴۶۶، ۳۵۰/۲۴۶۶، ۲۹۳/۱۲۴۰۳۴، ۳۵۰/۲۴۶۶، ۲۹۳/۳۲۴۰۸)؛ در نتیجه، دولت از این مناطق غلات نخرید، درحالی که در خوزستان هر تن گندم از زارعان بین ۲۶۰۰ تا ۳هزار ریال خریداری می‌شد و نقش مهمی در بهبود وضعیت اقتصادی آنان داشت (اطلاعات، ۱۳۲۴/۲/۶: ۴، ۱۳۲۴/۲/۹: ۴).

اثرات جنگ حتی تا سال ۱۳۲۷ بندر را تحت تأثیر منفی خود قرار داده بود، در نتیجه گرسنگی و

این است، خدای می‌داند در زمستان این مردم گرسنه و بدبخت چه خواهند کرد» (اطلاعات، ۱۳۲۳/۱/۱۷: ۱، ۱۳۲۳/۲/۳۰: ۱). سهمیه ناچیز روزانه ۳۶۰۰ کیلو گندم با انواع مواد ناخالصی برای تمام نانوائی‌های بوشهر «مردم را بیمار و اغلب مستمندان و بینوایان» را متواری ساخته بود (کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۴۴، ۲۸ خرداد ۱۳۲۳: ۱). ازدحام و فریاد جمعیت در مقابل دکان نانوائی‌ها با گرمای شدید برای «یکی دو نان سیاه» بلند بود (کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۵۰، ۴ تیر ۱۳۲۳: ۱). با کمبود بارش باران، انبارهای آب بوشهر تا اواخر فروردین ماه به اتمام رسیده و در کنار نان، آب آشامیدنی نیز کمیاب شد. از ۱۱ حلقه چاه، تنها ۵ چاه دارای آب بود که آن را هم گردان نظامی ۲۶ ایران تصاحب کرده و اجازه استفاده به دیگران را نمی‌داد. در تمام مدت روز و در آفتاب گرم و سوزان، جمعیت زیادی از زن و مرد و کودکان اغلب «گرسنه و لخت و عور» در اطراف چاه حلقه زده و برای به‌دست آوردن یک حلب آب ساعت‌ها انتظار می‌کشیدند. حمام‌های عمومی تعطیل و غالب مردم با آب شور و در کنار دریا استحمام می‌کردند (کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۵۲، ۶ تیر ۱۳۲۳: ۱)؛ هر مشک آب ۶ تا ۷ ریال به فروش می‌رسید (سپینا، ش ۱۱، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۲). بوشهر، علاوه بر این مشکلات، از بی‌عدالتی و عدم توازن در تقسیم خوار و بار جیره‌بندی نیز رنج می‌برد (کوشش، س ۲۱، ش ۵۲۹۶، ۳ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۱). درحالی که در تهران به هر نفر ۳ متر پارچه و ۱۰۰۰ گرم قند و شکر تعلق می‌گرفت، در بوشهر این میزان به‌ترتیب نیم متر و ۳۰۰ گرم بود. باوجود آنکه چند هزار عدل پارچه در انبار گمرک بدون استفاده قرار داشت، بیش از یکسال از آخرین توزیع پارچه چیت دولتی در بوشهر می‌گذشت، (اطلاعات،

س ۱، ش ۵۱، شنبه ۲۹ فروردین ۱۳۲۱: ۱). اداره گمرک بوشهر، مانند سایر مناطق مرزی ایران، در حالت رکود به سر می‌برد (عصر اقتصاد، س ۲، ش ۱۲۷، ۲۳ شهریور ۱۳۲۳: ۵)، در نتیجه سهم ۳۰ درصدی درآمد گمرکات از کل درآمد ایران در سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۱۲ به ۱۶٪ در سال ۱۳۲۲ کاهش یافت (باربیر، ۱۳۶۳: ۱۰۱). واردات و صادرات بوشهر در خردادماه ۱۳۲۲ همچنان به دلیل عدم وجود وسایل نقلیه در رکود به سر می‌برد (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۰/۳: ۳-۲۶۲، سند ۷۰/۵: ۲۶۶، سند ۷۰/۳: ۲۶۴). بر این اساس بود که در گزارش اقتصادی خرداد اتاق بازرگانی بوشهر، بر روند فروپاشی کامل اقتصادی بندر بوشهر هشدار داده شد:

بازرگانان این سامان به کلی فلج و بازرگانان از شغل تجارت دست کشیده و به اطراف پراکنده خواهند شد. در نتیجه، یک بندر مهمی که سال‌های متمادی یکی از بنادر مهم و معروف کشور به‌شمار می‌رفته، حال یک خرابه خواهد گرفت (همان، سند ۷۰/۳: ۲۶۵).

در تیر ماه ۱۳۲۲ بازرگانان بوشهر در شکایاتی به مقامات محلی و کشوری خواستار تسریع در خروج کالاهای خود از گمرک و نجات از خطر ورشکستگی شدند (اطلاعات، ۱۳/۴/۱۳۲۲: ۱). به علت شدت گرما و رطوبت اغلب کالاها در انبار گمرک فاسد و زیان‌های هنگفتی به بازرگان وارد می‌شد (همان: ۱). بر اساس گزارشی به روزنامه اطلاعات، با وجود قحطی، بخش عمده‌ای از خرما و ۱۰ تن سیب زمینی در اداره خوار و بار بوشهر در خرداد و تیر فاسد و نابود گشت (اطلاعات، ۲۸/۴/۱۳۲۲: ۳). به گزارش اقتصادی مرداد و شهریور ۱۳۲۲ اتاق بازرگانی بوشهر، به دلیل ضعف بازرگانی چند نفر از تجار عمده این بندر را ترک نمودند (اسناد اتاق

کمبود ارزاق، مردم «کارد به استخوان» رسیده به اعتصاب و تحسن اقدام کردند (خلیج ایران، ش مسلسل ۱۷۸۶، ش سالیانه ۲۰، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۲۷: ۴).

۲. رکود گمرکات و تجارت خارجی

متفقین در نمان خواستار اضمحلال و تضعیف سازمان گمرکی ایران با هدف آزادی عمل در صادرات و واردات گسترده خود بودند (خواندنی‌ها، دوره ۳، ش ۹، جمعه ۱ آبان ۱۳۲۱: ۷ و ۳). با شروع جنگ، کشتی‌های تجاری به مقصد بندر بوشهر از سوی متفقین مصادره و یا در نتیجه بمباران از بین می‌رفتند (اطلاعات، ۱۳۱۸/۹/۷: ۱، ۱۳۱۸/۹/۲: ۱). از سال ۱۳۱۹-۱۳۲۰ رکود همه جانبه تجارت بندر بوشهر را فراگرفت (ساکما، ۳۵۰/۶۰۷۵، ۲۴۰/۳۱۷۱۴، ۲۴۰/۳۴۹۵۹، ۲۹۳/۳۲۴۷۰). در مهرماه ۱۳۲۰، واردات بوشهر به شدت کاهش یافت و صادرات نیز، با وجود پر بودن انبارها، به علت عدم وجود کشتی‌های بازرگانی به رکود کامل رسید (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۴۹/۱۳: ۱۴۵-۱۴۶). بر این اساس روند فروپاشی اقتصادی بندر بوشهر تسریع یافت. خلیل دشتی رئیس اتاق بازرگانی بوشهر در دهمین جلسه این اتاق در مهرماه ۱۳۲۰، با اشاره به تأثیرات مخرب جنگ جهانی بر اقتصاد بندر بوشهر، می‌گوید:

در اثر بحران و تزلزل غیرانتظاری که در رکن بازرگانی کشور روی داد، رشته معاملات به کل گسیخته شد و تجارت یک وضع خیلی کدری به خود گرفت. وضعیت رقت‌آور کنونی این شهرستان نیازمند به اصلاحات اساسی است (همان، سند ۴۹/۹، ۱۳۹-۱۳۸).

واردات بوشهر در فروردین ۱۳۲۱، نسبت به ماه قبل از آن، ۳۰٪ کاهش داشت (اطلاعات، ۲۸/۱/۱۳۲۱: ۱) که بخش عمده آن نیز چای و شکر بود (مردم،

تأثیر همین عوامل و عدم وجود تقاضا و خریدار، برخی از بازرگانان با تحمل زیان مجبور به حراج کالاهای خود شدند (اطلاعات، ۱۳۲۳/۹/۴: ۱). در پایان سال ۱۳۲۳ چند تن از بازرگانان معتبر، بوشهر را ترک کرده و به سایر شهرستان‌ها و یا جنوب خلیج فارس مهاجرت اجباری کردند:

چنانچه به بحرین، دوبی و کویت و بنادر عمانات مسافرت شود، مشاهده می‌گردد که بیشتر نفوس آنجا را اهالی بوشهر و بنادر جزء تشکیل داده است. اگر اوضاع به همین نحو ادامه یابد، بدیهی است در آتیه نزدیکی این بندر مهم ویران و اهالی، در نتیجه لاقیدی و بی‌احتیاطی امر، به خارجه و داخله رهسپار و بالاخره از بین خواهد رفت (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۹/۱، ۳۳۶).

در پایان جنگ بین الملل دوم، جمعیت اصلی بندر بوشهر از ۳۰۰۰۰ نفر به ۵۰۰۰ نفر تنزل پیدا کرد. بنگاه‌ها و تجارت‌خانه‌های این شهر تعطیل و اکثریت اهالی قدیمی و قشر بازرگان مجبور به مهاجرت شدند، «خانه‌های آنجا اغلب خراب و ویران شده و سکنه کنونی آن همه مهاجر و پریشان» (نوری‌زاده بوشهری، بی‌تا: ۷۶). بوشهر که تا پیش از اشغال و در سال ۱۳۱۸ در میان ۱۷ گمرک کل ایران از لحاظ ارزش بازرگانی در رتبه دوم قرار داشت، در ۱۳۲۴ با ۳/۲۸۲/۵۷۰ کیلو گرم واردات و ۲/۴۲۴/۰۳۳ کیلوگرم صادرات به رتبه هشتم سقوط کرد (اداره کل گمرک، ۱۳۲۴: ۳۵۹). دولت سعی نمود با آزاد نمودن بازرگانی خارجی، تحولی در بهبود اقتصادی ایران انجام دهد (بولتن بانک ملی، ش ۸۰، بهمن و اسفند ۱۳۲۴: ۶۲۱)؛ با این وجود تعداد زیادی از تجار به علت فقدان معاملات قصد مهاجرت از بوشهر را داشتند (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۸۶: ۳۶۵): «آنهايي که قدرت مالی داشتند یکی یکی از شهر رفته‌اند و یک عده مردمانی که از بنیه مالی ضعیفی برخوردارند، باقی مانده‌اند»

بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۰/۹: ۲۷۸، ۷۰/۱۵: ۲۷۸). در آبان ۱۳۲۲، واردات بوشهر نسبت به ماه قبل از آن ۴۰٪ و صادرات ۳۵٪ کاهش داشت (همان، سند ۷۰/۲۳: ۶-۲۸۵). در خرداد ماه ۱۳۲۳، بازار معاملات بوشهر در رکود کامل قرار داشت. یکی از علل اصلی این وضعیت، خرید اجناس به قیمت گزاف و احتکار کالا به امید سودآوری بود که به علت عدم توانایی خرید جامعه و تنزل اجباری ۴۰٪ قیمت این محصولات، دچار ضرر و زیان هنگفت شده بودند (همان، سند ۷۶/۳: ۳۲۴، ارژنگ، س ۱۹، ش ۲۹، دوشنبه ۱۲ دی ۱۳۲۲: ۱). تولیدات کارخانه منسوجات اعتمادیه بوشهر به علت رکود بازار با کاهش قیمت روبه‌رو بود. بازار منسوجات خارجی نیز راکد و قیمت آن نسبت به ماه اردیبهشت ۲۰٪ کاهش نشان می‌داد. معاملات عمده شکر و چای نیز راکد و با کاهش ارزش همراه بود (عصر جدید، س ۲، ش ۱۲۰، ۲۲ خرداد ۱۳۲۳: ۶). با این وجود قیمت خرده‌فروشی کالاهای اساسی در نتیجه گستره تقاضا در مردادماه با افزایش سریع همراه بود (عصر اقتصاد، س ۲، ش ۱، ۲۷ شهریور ۱۳۲۳: ۶). این وضعیت کمابیش در شهریورماه نیز تداوم یافت. به علت پیروزی‌های متفقین (اطلاعات، ۱۳۲۳/۶/۱۶: ۱) و دیده شدن آثار مبهمی از صلح (امید، س ۲، دوره جدید، ش ۲۶، ش مسلسل ۴۶۵، سه شنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳: ۱) و افزایش فعالیت ناوگان تجاری، بهای اجناس خارجی، به‌خصوص چای و شکر، کاهش یافت اما برخی کالاهای داخلی به علت عدم وسایل نقلیه و حمل به بوشهر افزایش یافته بود. در نتیجه بازار در حالت نوعی سردرگمی و رکود معاملات به سر می‌برد (عصر اقتصاد، س ۲، ش ۱۳، ۲۷ مهر ۱۳۲۳: ۶، اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۹/۲: ۳۳۷) که این رکود تا آبان و آذر ۱۳۲۳ نیز ادامه یافت. تحت

آذر ۱۳۲۰: ۱). بر اساس گزارش اقتصادی دی ماه اتاق بازرگانی بوشهر، با افزایش قیمت‌ها، اقشار کم‌درآمد و فقرا «در نهایت فلاکت» زندگی کرده و به سختی می‌توانستند در شبانه روز یک وعده غذا داشته باشند (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۴۹/۲۸: ۱۶۶). در گزارش اسفند اتاق بازرگانی بوشهر نیز از ترقی روز به روز بهای کلیه خوار و بار و پریشانی بیشتر طبقه فقرا و ضعفا سخن گفته شده درحالی‌که «کوچک‌ترین اقدامی از طرف اولیای امور» انجام نگرفته است (همان، سند ۴۹: ۷۵/۳۱). در اثر تورم حاصل از چاپ اسکناس برای رفع نیازهای ریالی متفقین (مرد/مروز، سال اول، ش ۳، ۱۲ شهریور ۱۳۲۱: ۲، آذر، ۱۳۲۲/۳/۳: ۱) قیمت اجناس به سرعت افزایش یافت (امید، ش ۴۱۶، س ۱۴، دوشنبه ۲۴ اسفند ۱۳۲۱: ۱) و بهای کلیه خوار و بار در شهر گران شد و عده‌ای نیازمندی‌های مردم را احتکار (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۵۷/۴: ۲۲۸) و «مردم فقیر و بیچاره را در زیر پای حرص و آز خود لگدمال» کردند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱/۱۴: ۱). بر اساس صورت جلسه اتاق بازرگانی بوشهر در ۲۵ خرداد ۱۳۲۱، روند افزایش قیمت خوار و بار عمومی ادامه داشت (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۵۷/۴: ۲۲۸). به گفته شکرالله صفوی درسخنرانی ۱۲ شهریور ۱۳۲۱ در مجلس، با افزایش روز افزون قیمت‌ها، مردم بوشهر از تهیه البسه معمولی نیز ناتوان شده بودند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۶/۱۲: ۲) و خوار و بار معمولی نیز از دسترس عموم مردم خارج شده بود (اطلاعات، ۱۳۲۱/۶/۱۱: ۱، ۱۳۲۱/۶/۱۳: ۱، آذربایجان، ۱۳۲۱/۱/۱۳: ۱). بر اساس نخستین گزارش میلسپو ریاست کل دارایی ایران در ابتدای فروردین ۱۳۲۲، وضعیت اقتصادی کشور بسیار وخیم و بخش عمده‌ای از جامعه تنها با نان خالی گذاران می‌کردند

(خلیج ایران، س ۱۹، مرداد ۱۳۲۶: ۳). بدین ترتیب این شهر که زمانی یکی از بهترین بنادر جنوب ایران، از بعد نظامی و اقتصادی محسوب می‌شد، به یک بندر درجه دوم تبدیل شد (دایره جغرافیایی ستاد ارتش، ۱۳۳۰: ۴۰). سرعت نزول و انحطاط بندر بوشهر که در فقدان تولیدات بومی و زراعت گسترده، تنها بر تجارت و تبادل کالا تمرکز داشت، بیش از شش سال طول نکشید. در نوشته‌ای مربوط به سال ۱۳۲۳، تنزل جایگاه اقتصادی بندر بوشهر چنین توصیف شده است:

بندر بوشهر از لحاظ مرکزیت بازرگانی دارای بازرگانان معتبر و ثروتمندی بوده است. ساکنین به مناسبت فقدان آب و زمین مزروعی، بی‌چیز و چون وسیله تجارت هم در دست ندارند، فاقد دارایی و اغلب از صید ماهی اعاشه می‌کنند. عده‌ای که دارای قایق‌های بزرگ و کوچک هستند از حمل بار و ایاب و ذهاب مسافرین امرار معاش می‌کنند (رزم‌آرا، ۱۳۲۳: ۹۰).

۳. افزایش قیمت خوار و بار عمومی

در شهریور و آبان ۱۳۲۰ قیمت خوار و بار و ارزاق عمومی در بوشهر به صورت بی‌سابقه‌ای افزایش یافت (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۴۹/۱۰، ۱۴۱) و فشار بر توده‌های پایین جامعه به اوج خود رسید (همان، سند ۴۹: ۱۵۳/۱۶). قیمت خرازی‌آلات، خوار و بار و ارزاق در آذر همین سال نسبت به ماه مشابه سال قبل با افزایش بی‌سابقه‌ای روبه‌رو گردید و مردم در شرایط بسیار خیلی دشواری زندگی می‌کردند (نامه اقتصاد و بازرگانی، ش ۹، آذر ۱۳۲۰: ۱۴۹). قند و شکر گران و کمیاب شد و فقط «دهان چند نفر انگشت شمار را شیرین» نمود و در مقابل اکثریت را تلخ‌کام ساخت (آذربایجان، ش ۹، ۱۰

افزایش بهای خوار و بار، اقشار حقوق‌بگیر و کارمندان را نیز تحت تأثیر خود قرار داده بود. بر این اساس در جلسه شورای شهر بوشهر، به ریاست دکتر حسابی در آبان ماه ۱۳۲۲، تصمیم به توزیع مقداری از برنج موجود در انبار اداره خوار و بار بین کارمندان شهر گرفته شد (ساکما، ۳۱۰/۰۰۰۰۲۷، *اطلاعات*، ۱۳۲۲/۷/۲۰: ۴). این شورا در اواسط آذرماه، به منظور بهبود نسبی نان بی‌کیفیت بوشهر فرمان به تهیه نان از مخلوط ۱۰٪ ذرت، ۳۰٪ جو و ۶۰٪ گندم داد (*اطلاعات*، ۱۳۲۲/۸/۱۸: ۳). در آغاز سال ۱۳۲۳ قیمت خوار و بار در بوشهر در نتیجه کمبود و احتکار (سرنوشت، س ۱، ش ۶، دوشنبه ۱۵ مهر ۱۳۲۲: ۱ و ۴)، به سرعت افزایش یافت: «آه دل بیوه زنان، ناله گرسنگان، اشک چشم دوشیزگان، دشنام و ناسزای جوانان، صدای ناله اطفال همسایه، ازدحام گرسنگان بر دکان نانوايي، مگرکه اینها را به این روز سیاه نشانده است؟ آری شما، ریاکاران محترک، شما گران فروشان متقلب» (پرچم، س ۱، ش ۹، نیمه اول مرداد ۱۳۲۲: ۳۸۵). مردم سخت در فشار و سختی به سر می‌بردند، «مسببین ظالم بی‌رحم، کسانی هستند که به منظور نفع شخصی، خون ملت بیچاره را در شیشه نموده و با جرأت تام می‌نوشند» (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۹/۴: ۳۴۱-۳۴۰). قاچاق اجناس با همدستی مأمورین گمرک بوشهر به کشورهای جنوب خلیج فارس نیز روند مشکلات اقتصادی را افزایش می‌داد (ساکما، ۲۹۳۰۰۴۵۷۸، اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۹/۴: ۳۴۱). انتشار اخبار ضد و نقیض از پایان جنگ در سال ۱۳۲۴، مسئله گرانی و سوء استفاده از بازار آشفته و ناامن را که اوضاع فلاکت‌باری برای مردم و کسبه جزء ایجاد کرده بود، به شکل رعب‌آوری بروز داد (*اطلاعات*، ۱۳۲۴/۴/۲۰: ۳، ۱۳۲۴/۴/۲۱: ۱). با وجود امید به بهبود نسبی بازار بوشهر، بیشتر اجناسی که در بهار و

(*اطلاعات*، ۱۳۲۲/۱/۸: ۱). وی بخش عمده این مشکلات را ناشی از تبعات منفی حضور متفقین در ایران دانست (ساکما، ۲۴۰۰۱۳۸۸۷). افزایش قیمت سرسام‌آور در تمام نیازمندی‌های زندگی مردم دیده می‌شد (امید، ش ۲۰، س ۱۴، دوشنبه ۲۹ فروردین ۱۳۲۲: ۱، ش ۴۳۴، س ۱۴، دوشنبه سوم مرداد ۱۳۲۲: ۱-۲). در گزارشی در اواخر تیر ۱۳۲۲، از کمبود شدید خوار و بار، گرانی، عدم نظارت بر قیمت‌ها، شیوع گسترده بیماری‌های مختلف و عدم وجود دارو و درمان، سخن گفته شده است. دکان‌داران نیز اجناس را به دلخواه قیمت گذاری می‌کردند (*اطلاعات*، ۱۳۲۲/۴/۲۹: ۳، ۱۳۲۲/۵/۱۹: ۱، مرد /مروز، س اول، ش ۱، ۲۹ مرداد ۱۳۲۱: ۱، سال ۲، ش ۱۳، ۱۳ فروردین ۱۳۲۳: ۷)، با این وجود در بازار انواع خوار و بار و کالاهای انحصاری دولتی به طور آزاد و با قیمت گزاف موجود و به ثروتمندان به فروش می‌رسید (*اطلاعات*، ۱۳۲۲/۵/۱۹: ۱). با افزایش قیمت منسوجات، مستمندان حتی توانایی تهیه لباس برای فصل زمستان را نیز نداشتند (اسناداتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۷۰/۲۳: ۲۸۷). بخشی از قماش دولتی از ۶ ماه آخر سال ۱۳۲۱ و ۶ ماه اول سال ۱۳۲۲ به مردم داده نشده و به خصوص روستاییان مهاجر اغلب «لیخت و عور و فاقد لباس» اضافی بوده و با توجه به فصل پاییز مستعد ابتلا به انواع بیماری‌ها بودند (*اطلاعات*، ۱۳۲۲/۷/۲۴: ۳، فریاد، ش ۲۱، ۱۳۲۲/۴/۲۲: ۱). قیمت یک متر پارچه کارخانه اصفهان از ۵ یا ۶ تومان به بیش از ۲۰ تومان افزایش یافته بود (باباشمل، س ۱، ش ۲۱، ۱۰ شهریور ۱۳۲۲: ۳) و فقرا با گونی پاره‌های عدل‌بندی مال‌التجاره، «ستر عورت» کرده و آن الیاف خشن را دور بدن بچه‌های خود نیز می‌پیچیدند (سپنتا، ش ۴، ۵شنبه ۱۱ اسفند ۱۳۲۲: ۴).

ماه ۱۳۱۵ ساخت آن آغاز گشت، ۷۰۰ نفر مشغول به کار بودند و نقش مهمی در کاهش بیکاری داشت (اطلاعات، ۱۳۱۵/۹/۱۲: ۴، ۱۳۱۵/۱۰/۷: ۴، اطاق تجارت، فروردین ۱۳۱۶: ۳۳). محصولات اصلی این کارخانه، نخ، پارچه متقال (طاق تجارت، نیمه اول مهر ۱۳۱۵: ۲۰-۱۹، اطلاعات، ۱۳۱۵/۱۰/۱۵: ۴) و ریسمان بود (مرد/امروز، س ۳، ش ۲، اردیبهشت ۱۳۲۰: ۸). در آذرماه ۱۳۲۰، کارخانه اعتمادیه به طور کامل تعطیل شد، در نتیجه «یک عده هفتصد نفری که هر کدام دارای عائله زیادی بودند» بیکار شدند (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۴۹/۱۵: ۱۴۹). عدم امنیت در راه بوشهر به شیراز و وجود گروه‌های راهزن که تمامی کامیون و اتوبوس‌ها را مورد حمله قرار می‌دادند، این رکود را تشدید می‌کرد (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۴۹/۱۵: ۱۴۸، سرنوشت، س ۱، ش ۳، دوشنبه ۴مهر ۱۳۲۲: ۴). تامپسون انگلیسی - که مقارن با این ایام از بوشهر به شیراز مسافرت کرده - بیان می‌کند که با هر کس که در این جاده مهم برخورد نمود «غرق در سلاح و فشنگ» بوده است (سالنامه دنیا، ش ۴، ۱۳۲۷: ۱۸۴). با وجود شروع فصل گرما در آغاز سال ۱۳۲۱، کارخانه برق و یخ بوشهر نیز از کار افتاده بود. (همان: سند ۷۳۱: ۱۷۶) شرکت برق و یخ بوشهر در ۱۷ خرداد ۱۳۲۰، افتتاح و نقش مهمی در رفاه عمومی و صنعت شیلات و نگهداری مواد غذایی داشت (طاق تجارت، نیمه اول شهریور ۱۳۱۵: ۱۳۱).

۵. کمبود شدید وسایل نقلیه

به علت عدم وجود وسایل نقلیه و کامیون، به دلیل اینکه در خدمت نیروهای متفقین قرار گرفته بودند، مقدار زیادی انواع کالادر انبارهای گمرک و سایر مناطق شهر بوشهر معطل مانده و نرخ کرایه

ابتدای تابستان این سال مورد داد و ستد قرار گرفت، محدود به چند قلم کالای انحصاری می‌گشت که تنها بین بازرگانان انجام می‌گرفت و تأثیر مثبتی برای مصرف‌کننده عامه نداشت. واردات و صادرات نیز به علت فقدان وسایل نقلیه همچنان در حالت رکود قرار داشت (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۸۶: ۳۶۵، عصر/اقتصاد، س ۱۶، ش ۱۰، مرداد ۱۳۲۴: ۸-۷). براین اساس بود که اعلام شد اوضاع آشفته کنونی ایران، پس از ۴ ماه از پایان جنگ، در هیچ «کجای عالم» نمونه نداشته و در هیچ «نقطه دنیا نمی‌بینید یک ملتی این‌طور وسایل بیچارگی و محو خود را به دست خود» تدارک ببیند (اطلاعات، ۱۳۲۴/۶/۱۰: ۱) و در این ایام ایران یکی از تاریک‌ترین «دقایق تاریخی» خود را تجربه می‌نمود (مید، س ۳، دوره جدید، ش ۸۰، سه شنبه ۲۳مرداد ۱۳۲۴: ۱). درآبان ۱۳۲۴ موج افزایش قیمت خوار و بار، عامه مردم را مجدداً تحت تأثیرات سوء قرار داد (اطلاعات، ۱۳۲۴/۸/۲۱: ۱، ۱۳۲۴/۹/۱۴: ۱ و ۴). در روزهای پایانی سال ۱۳۲۴ که حدود ۹ ماه از پایان جنگ می‌گذشت، مشکلات اقتصادی جامعه ایران بی‌شمار توصیف شده است (اطلاعات، ۱۳۲۴/۱۲/۲۷: ۱).

۴. تعطیلی صنایع

جنگ جهانی دوم بر تعداد محدود صنایع بندر بوشهر تأثیرات مخرب خود را نشان داد. صنعت بومی کشتی‌سازی در نتیجه عدم واردات چوب مورد نیاز راکد شد. کارخانه اعتمادیه بوشهر به علت عدم دریافت پنبه در آبان ۱۳۲۰ در شرف تعطیلی قرار گرفت (اسناد اتاق بازرگانی بوشهر، ۱۳۹۳: سند ۴۹: ۱۴۴/۱۲) و در کارخانه نخ‌ریسی و بافندگی اعتمادیه که با سرمایه مقدماتی ۳ میلیون ریال از دی

شکست آلمان، فعالیت متفقین در ایران و بوشهر کاهش نسبی یافت. این مسئله به معنای بحران بیکاری هزاران کارگر روز مزدی بود که در لایه‌های مختلف تدارکات و عمرانی آنان خدمت می‌کردند (عصر/اقتصاد، سال ۲، ش ۱۲۹، ۶ مهر ۱۳۲۳: ۱، امید، س ۳، دوره جدید، ش ۵۵، سه شنبه ۱۷ بهمن ۱۳۲۳: ۱، اطلاعات، ۱۳۲۳/۶/۱۶: ۱، ۱۳۲۳/۶/۳۰: ۴، ۱۳۲۳/۷/۶: ۴، ۳۰/۱۳۲۳/۱۱: ۴). بدین ترتیب کمیته تدارکات خاورمیانه، مؤسسه باربری یو کی سی و هیئت اقتصادی امریکا در خاورمیانه، «سلب مسئولیت» یافتند (اطلاعات، ۱۳۲۳/۷/۱۶: ۱، ۱۳۲۳/۷/۲۰: ۱، ۱۳۲۳/۱۰/۱۱: ۱، ۱۳۲۳/۱۰/۱۳: ۳، ۱۳۲۳/۱۰/۱۸: ۱). با سقوط برلین و اتمام جنگ که در روز سه‌شنبه ۱۸ اردیبهشت ۱۳۲۴/۸/۱۹ مه ۱۹۴۵ با چراغانی در تهران، رسماً اعلام گردید، متفقین در ایران شروع به تخلیه مواضع و تحویل مؤسسات گوناگون خود در جنوب و بوشهر به دولت مرکزی کردند (ستخر، س ۲۸، ش ۹۱۳، ۵شنبه ۲۵ مرداد ۱۳۲۴: ۲، اطلاعات، ۱۳۲۴/۲/۱۳: ۱، ۱۳۲۴/۲/۱۵: ۱، ۱۳۲۴/۲/۱۸: ۲، بارل، ۱۳۹۲: ۱۳۷۴). در مرحله ابتدایی بیش از ۱۰٪ از کارکنان این مؤسسات از جمله حمل و نقل از کار بیکار شدند (اطلاعات، ۱۳۲۴/۲/۱۷: ۱، ۱۳۲۴/۲/۱۹: ۳). به گزارش رادیو خاور نزدیک، از روز ۱۱ خرداد این سال، به فعالیت نیروهای امریکایی در ایران و به‌خصوص مناطق جنوب و بوشهر خاتمه داده شد (اطلاعات، ۱۳۲۴/۳/۱۲: ۱، ۱۳۲۴/۳/۱۵: ۱). مقارن با این تحولات موجی از بیکاری سراسر سرحدات جنوب و بوشهر را فراگرفت (امید، س ۳، دوره جدید، ش ۶۹، سه شنبه ۸ خرداد ۱۳۲۴: ۱). با تسلیم ژاپن در ۲۴ مرداد این سال، جنگ به پایان قطعی خود رسید و روند خروج متفقین و عدم اشتغال، تشدید گشت (سالنامه دنیا، ش ۱، ۱۳۲۴: ۴۱). به گفته مهندس زیرک‌زاده از کانون مهندسين ایران، بیش از

حمل بار افزایش چشمگیری یافته بود از جمله: از بوشهر به شیراز به ۲۵۰، تا اصفهان ۴۰۰ و تا تهران به ۵۰۰ ریال (نامه اقتصاد و بازرگانی، ش ۹، آذر ۱۳۲۰: ۱۴۹). به علت دو برابر شدن هزینه استفاده از راه آهن، اکثریت بازرگانان محمولات خود را به وسیله کامیون حمل می‌کردند (ستاره، س ۹، ش ۲۱۵۸، ۱۹ شهریور ۱۳۲۴: ۱). اداره باربری کل ایران در این زمان دارای ۸۹۷ دستگاه کامیون در سراسر ایران بود که تنها ۲ دستگاه آن در بخش خوار و بار در بندر بوشهر فعالیت می‌کرد (اطلاعات، ۱۳۲۲/۹/۱۳: ۳-۴، ۱۳۲۲/۹/۲۶: ۴). بر اساس گزارش ماهیانه میلپو که نمونه ایی از عدم تعادل و نابرابری را نشان می‌دهد، بوشهر در پاییز ۱۳۲۲ تنها دارای ۱ دستگاه کامیون برای حمل بارهای دولتی بود، درحالی‌که شیراز که ارتباط تنگاتنگی با بوشهر و بنادر داشت، از ۸۳ کامیون دولتی سود می‌برد (اطلاعات، ۱۳۲۲/۱۰/۲۲: ۴). شیراز تا تیر ۱۳۲۳ تنها برای حمل غلات از ۲۴ دستگاه کامیون استفاده می‌کرد (ستخر، س ۲۶، ش ۷۴۱، دوشنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳: ۲). صادرات در خرداد ۱۳۲۳ به علت فقدان وسایل حمل و نقل راکد و حتی نسبت به ماه گذشته تنزل بیشتری داشت. به گفته میلپو اجناسی به قدمت ۳ سال در انبار گمرک بوشهر به طور متروکه وجود داشتند (اطلاعات، ۱۳۲۳/۳/۲۰: ۱).

۶. عدم اشتغال

بخش عمده‌ای از نیروی انسانی بوشهر با رها کردن مزارع، در مؤسسات متفقین به کار مشغول بودند. امریکایی‌ها علاوه بر مزد روزانه، به هریک از کارگران نیم کیلو آرد، ۵۵ گرم قند و ۸ گرم چای می‌دادند (مرکز پژوهش و نشر فرهنگ سیاسی دوران پهلوی، ۱۳۵۶: ۲۵۴). از پاییز ۱۳۲۳ با تسریع روند

می‌بایستی کبریت روشن کرد (سالنامه دنیا، ش ۲۱، ۱۳۴۴: ۲۳۵). بر اساس گزارش‌های رسمی ستاد ارتش، ساختمان جدیدی در بوشهر ساخته نگردید و چند بازار سر پوشیده آن احتیاج به تعمیرات اساسی داشت. کشتی‌ها به علت عدم لای‌روبی، در ۶ الی ۸ کیلومتری ساحل مجبور به لنگراندازی بوده و نمی‌توانستند به ساحل نزدیک شوند (دایره جغرافیایی ستاد ارتش، ۱۳۳۰: ۴۰، رزم آرا، ۱۳۲۳: ۱۵۳).

با تشدید تأثیرات جنگ، به تدریج بیماری‌های ناشی از فقر شیوع یافت (شیر و خورشید سرخ ایران، دوره ۲، ش ۱، خرداد ۱۳۲۴: ۵۷) و انباشت زباله و فضولات موجب رواج بیماری‌های گوناگون و آلودار شد. تجمع آب متعفن، موجب تولید میکروب مالاریا گردید و هزاران نفر از اهالی شهر به آن مبتلا شدند (عصر اقتصاد، س ۲، ش ۱۲۷، ۲۷ شهریور ۱۳۲۳: ۶). به گفته صفوی در جلسه مجلس مورخ ۲۹ فروردین ۱۳۲۳، علاوه بر مالاریا، حصبه، آبله و تیفوس (ساکما، ۲۹۳/۳۲۴۷، ۳۵۵/۵۳، اطلاعات، ۱۳۲۲/۴/۲۹: ۳)، ۹۸٪ از کودکان بوشهر تراخم داشتند (ساکما، ۳۵۵/۲۸۸، کوشش، س ۲۱، ش ۵۲۹۶، ۳ اردیبهشت ۱۳۲۳: ۱) و تعداد فراوانی از این بیماران به سادگی نابینا شدند (کوشش، سال ۲۱، ش ۵۳۵۷، ۱۲ تیر ۱۳۲۳: ۱، سال ۲۱، ش ۵۳۵۸، ۱۳ تیر ۱۳۲۳: ۱، سال ۲۱، ش ۵۳۵۹، ۱۴ تیر ۱۳۲۳: ۱). در سال ۱۳۲۳-۱۳۲۴ بیماری خطرناک وبا شهر بوشهر و ناحیه بندرگاه را درگیر کرد و مقامات به علت کمبود پزشک و دارو، خواستار کمک‌های عاجل از سوی دولت شدند (ساکما، ۳۵۵/۸۱، ش سند، ۳۶۶/۶۰۳: نامه رهبر، س ۱، ش ۲۴، جمعه ۷ اسفند ۱۳۲۱: ۱ و ۳). مرگ و کاهش نفوس در شهر اتفاق عادی روزانه محسوب می‌شد.

۱۰۰ هزار نفر بیکار شده بودند (اطلاعات، ۱۳۲۴/۷/۱۷: ۶) و وضعیت وخیم اقتصادی و مالی کشور تشدید گشت (اطلاعات، ۱۳۲۴/۳/۱۷: ۱). مقامات ایرانی این موقعیت را پیش‌بینی نکرده و تمهیداتی نیز برای آن نیاندیشیده بودند، در نتیجه تمام امور و رشته همه کارها از هم گسسته شد (اطلاعات، ۱۳۲۴/۴/۹: ۱).

۷. افزایش مشکلات عمرانی و بهداشتی

تنزل موقعیت اقتصادی بوشهر بر سایر ابعاد حیات اجتماعی این بندر نیز تأثیرات خود را نشان می‌داد و به علت عدم بودجه، شهر در وضعیت وخیمی قرار داشت (خلیج ایران، س ۱۳، ش ۱، شنبه یکم آذرماه ۱۳۲۰: ۲، س ۱۳، ش ۵: جمعه پنجم دی ماه ۱۳۲۰: ۱). بوشهر از سطح دریا ۱ متر بیشتر ارتفاع نداشت و در نتیجه در هنگام طغیان دریا، آب قسمتی از آن را می‌پوشاند (رزم آرا، ۱۳۲۳: ۱۵۳). سدهای کنار دریا که از گذشته برای جلوگیری از نفوذ آب در شهر ساخته شده بود، در نواحی شمال شرقی و شمال غربی شکسته شده و در آن شکاف‌های بزرگ ایجاد شده بود. شهرداری به علت عدم توان مالی کافی برای نوسازی، با ریختن زباله‌های شهری سعی بی‌نتیجه‌ای در پر کردن این شکاف‌ها و جلوگیری از ورود آب دریا به شهر داشت. بخش‌هایی از کوچه و خیابان‌های بوشهر را آب و گنداب فرا گرفته و بناهای عمدتاً گچی را نابود می‌کرد. با وجود آنکه با کمک خیران بازرگان، کارخانه برق موجود شهر پس از یک سال بی‌برقی تعمیر و راه اندازی شده بود، به علت عدم خریداری لامپ از سوی شهرداری، خیابان‌های شهر در تاریکی فرو رفته بود (عصر اقتصاد، س ۲، ش ۱۲۷، ۲۷ شهریور ۱۳۲۳: ۶). به گفته علی دشتی در مجلس، برای تشخیص نور لامپ

۸. نتیجه

جنگ جهانی دوم روند تضعیف موقعیت و ارزش بندر بوشهر در فعل و انفعالات اقتصادی ایران را در یک فرآیند زمانی شش ساله (۱۳۱۸-۱۳۲۴) به شدت سرعت بخشید. حضور گسترده متفقین، تسلط بر زیرساخت‌های نظامی و اقتصادی، کنترل خطوط مواصلاتی، رکود و تورم هم‌زمان، قحطی فراگیر، خشکسالی و عدم توان مقابله با بلاهای طبیعی، احتکار، قاچاق کالا، عدم بهداشت و افزایش تلفات انسانی، نابودی بخش کشاورزی - عمدتاً دیمی - در نتیجه کاهش ممتد بارش و اشتغال دهقانان به عنوان کارگران روز مزد در برنامه‌های عمرانی متفقین، مهاجرت تهیدستان از نواحی تابعه به بندر، رکود سنگین صادرات و واردات، نابودی بخش حمل و نقل عمومی، امواج گسترده بیکاری پس از خاتمه فعالیت عناصر خارجی و خلاء ناشی از آن، عدم توجه به فعالیت‌های عمرانی و شهرسازی و مهاجرت اجباری تجار، از مهم‌ترین عوامل منفی تأثیرگذار جنگ جهانی دوم بر ابعاد گوناگون حیات اقتصادی و اجتماعی بندر بوشهر بود. در نتیجه این پیامدهای سوء، بوشهر از موقعیت ممتاز خود به عنوان بندر اصلی سرحدات جنوبی ایران فاصله گرفت و به یک بندر درجه دو تبدیل شد.

منابع

آذربایجان، ش ۹، ۱۰ آذر ۱۳۲۰، ش ۴۰، ۱۳ فروردین ۱۳۲۱.

آزیر، ۱۳۲۲/۳/۳، ۱۳۲۲/۳/۸، ۱۳۲۲/۵/۱۱.

اداره کل گمرک (۱۳۲۴)، *آمار بازرگانی کشور شاهنشاهی ایران با کشورهای خارجه در سال ۱۳۲۴*، تهران: چاپخانه مجلس.

ارژنگ، س ۱۹، ش ۲۹، دوشنبه ۱۲ دی ۱۳۲۲.

استخر، س ۲۶، ش ۷۴۱، دوشنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳، س ۲۶، ش ۷۴۱، دوشنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳، س ۲۶، ش ۷۴۱، دوشنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳، س ۲۸، ش ۹۱۳، شنبه ۲۵ مرداد ۱۳۲۴.

اسناد اتاق بازرگانی بوشهر (۱۳۹۳)، به کوشش مجتبی پریدار، ج ۱، تهران: اتاق بازرگانی بوشهر و نشر آباد بوم.

اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (۱۳۸۹)، ج ۳، به کوشش محمد حسن صالحی مرام، تهران: خانه کتاب.

اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (۱۳۸۹)، جلد ۲، به کوشش فرهاد زیویار، تهران: خانه کتاب.

اسنادی از جنگ جهانی دوم (۱۳۹۲)، به کوشش علی اکبر علی اکبری بایگی، تهران: مرکز پژوهش و اسناد دفتر رییس جمهوری و خانه کتاب.

اسنادی از روابط ایران و انگلیس (۱۳۸۲)، به کوشش بهناز زرین کلک، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

اطاق تجارت، نیمه اول شهریور ۱۳۱۵، نیمه اول مهر ۱۳۱۵، فروردین ۱۳۱۶.

اطلاعات، شماره‌های ۱۲/۹/۱۳۱۵، ۷/۱۰/۱۳۱۵،

۱۳۲۱/۱۰/۱۳، ۱/۱۱/۱۳۲۱، ۱۳۲۱/۴/۱۰،

۱۳۲۲/۱/۶، ۱۳۲۲/۱/۶، ۱۳۲۲/۸/۲، ۱۳۲۲/۳/۱۴،

۱۳۲۳/۱/۱۷، ۱۳۱۹/۴/۳۱، ۱۳۱۹/۷/۱۴، ۲۰/۱۲/۱۲،

۱۳۲۰، ۱۳۲۱/۴/۱۶، ۱۳۲۰/۷/۳، ۱۳۲۰/۸/۹،

۱۳۱۸/۹/۷، ۱۳۱۸/۹/۲، ۱۳۱۵/۱۰/۱۵، ۱۳۲۱/۱/۶،

۱۳۲۱/۱/۱۴، ۱۳۲۱/۴/۲۲، ۱۳۲۱/۱/۲۰،

۱۳۲۱/۱/۳۰، ۱۳۲۱/۱/۲۸، ۱۳۲۱/۱/۷، ۱۳۲۱/۳/۳،

۱۳۲۱/۲/۲، ۱۳۲۱/۲/۱۴، ۱۳۲۱/۳/۳، ۱۳۲۱/۳/۴،

۱۳۲۱/۳/۸، ۲۰/۳/۱۷، ۱۳۲۱/۳/۱۳۲۱، ۱۳۲۱/۴/۳،

۱۳۲۱/۴/۱۷، ۱۳۲۱/۷/۲۷، ۱۳۲۱/۵/۱۲،

۱۳۲۱/۵/۲۰، ۱۳۲۱/۶/۱۲، ۱۳۲۱/۶/۱۱،

۱۳۲۱/۶/۱۳، ۱۳۲۱/۷/۱۶، ۱۳۲۱/۱۱/۱۴،

- بارل، آ. ام (۱۳۹۲)، *یادداشت‌های سیاسی ایران*، ج ۱۲، بخش ۲، ۱۳۲۱-۱۳۲۴، افشار امیری، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- باربیر، جولیان (۱۳۶۳). *اقتصاد ایران*، تهران: مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری سازمان صنایع ملی سازمان برنامه.
- بولتن بانک ملی. ش ۵۶. س ۹. بهمن و اسفند ۱۳۲۰. ش ۸۰. بهمن و اسفند ۱۳۲۴. پارس. ۱۳۲۲/۲/۱۱.
- پرچم. س ۱. ش ۹. نیمه اول مرداد ۱۳۲۲.
- چمنکار، محمدجعفر (۱۳۹۸). «تأثیرات جنگ جهانی دوم بر بنادر و جزایر خلیج فارس و دریای عمان (بر اساس آرشیو سازمان اسناد ملی ایران)». *تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*. س ۱۰. ش ۲۱. زمستان. ص ۳۳-۵۹.
- خان ملک یزدی، محمد (۱۳۲۴)، *ارزش مساعی ایران در جنگ ۱۹۳۹-۱۹۴۵*، تهران: وزارت کشاورزی.
- خلیج ایران، س ۱۳، ش ۱، شنبه یکم آذرماه ۱۳۲۰، س ۱۳، ش ۵، جمعه پنجم دی ماه ۱۳۲۰، ش مسلسل ۱۷۸۶، س ۲۰، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۲۷، س ۱۹، مرداد ۱۳۲۶.
- خواندنی‌ها، دوره ۳، ش ۹، جمعه ۱ آبان ۱۳۲۱، س ۴، ش ۳۷، ش پیاپی ۸۳، شنبه ۱۶ اردیبهشت ۱۳۲۳، س ۵، ش ۳۴، ش پیاپی ۱۳۴، شنبه ۲۵ فروردین ۱۳۲۴.
- خورشید ایران، ۲۶ اسفند ۱۳۲۱.
- دایره جغرافیایی ستاد ارتش (۱۳۳۰)، *فرهنگ جغرافیایی آبادی‌ها*، ج ۷، استان هفتم، تهران: انتشارات دایره جغرافیایی ستاد ارتش.
- رزم‌آرا، علی، (۱۳۲۳)، *جغرافیای نظامی ایران*، منطقه فارس، تهران، چاپخانه ارتش.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، (ساکما) شماره‌های اسناد: ۲۹۳/۱۲۲۴۸۳، ۲۹۳/۳۲۶۲۷، ۲۹۳۰۰۶۹۰۳، ۳۵۰۰۰/۵۲۸۹، ۳۵۰۰۰/۵۲۸۹، ۲۹۳/۳۵۵۴.
- ۱۳۲۱/۱۱/۱۷، ۱۳۲۱/۱۲/۱، ۱۳۲۱/۱۲/۲۵، ۱۳۲۲/۱/۸، ۱۳۲۲/۲/۴، ۱۳۲۲/۳/۷، ۱۳۲۲/۴/۱۳، ۱۳۲۲/۴/۲۸، ۱۳۲۲/۴/۲۹، ۱۳۲۲/۴/۱۶، ۱۳۲۲/۵/۱۹، ۱۳۲۲/۵/۲۳، ۱۳۲۲/۷/۲۴، ۱۳۲۲/۸/۱۸، ۱۳۲۲/۹/۱۳، ۱۳۲۲/۹/۲۶، ۱۳۲۲/۱۰/۸، ۱۳۲۲/۱۰/۲۲، ۱۳۲۲/۱۰/۲۲، ۱۳۲۳/۱/۱۷، ۱۳۲۳/۲/۳۰، ۱۳۲۳/۱/۱۷، ۱۳۲۳/۳/۳۰، ۱۳۲۳/۳/۱۸، ۱۳۲۳/۳/۲۳، ۱۳۲۳/۳/۲۰، ۱۳۲۳/۳/۲۰، ۱۳۲۳/۷/۱۶، ۱۳۲۳/۷/۱۶، ۱۳۲۳/۷/۱۶، ۱۳۲۳/۷/۲۰، ۱۳۲۳/۱۰/۱۱، ۱۳۲۳/۱۰/۱۳، ۱۳۲۳/۱۰/۱۸، ۱۳۲۳/۱۰/۶، ۱۳۲۳/۱۱/۱۶، ۱۳۲۳/۱۱/۱۹، ۱۳۲۳/۱۱/۲۱، ۱۳۲۳/۱۱/۳۰، ۱۳۲۴/۱/۱، ۱۳۲۴/۱۲/۱۴، ۱۳۲۴/۱۲/۱۸، ۱۳۲۴/۱۲/۱۲، ۱۳۲۴/۲/۹، ۱۳۲۴/۲/۱۳، ۱۳۲۴/۲/۱۵، ۱۳۲۴/۲/۱۷، ۱۳۲۴/۲/۱۹، ۱۳۲۴/۲/۱۲، ۱۳۲۴/۳/۱۲، ۱۳۲۴/۳/۱۵، ۱۳۲۴/۳/۱۷، ۱۳۲۴/۳/۱۷، ۱۳۲۴/۳/۱۷، ۱۳۲۴/۳/۱۵، ۱۳۲۴/۴/۲۰، ۱۳۲۴/۴/۲۱، ۱۳۲۴/۶/۱۰، ۱۳۲۴/۸/۲۱، ۱۳۲۴/۹/۱۴، ۱۳۲۴/۱۰/۲۶، ۱۳۲۵/۷/۳، ۱۳۲۵/۷/۱۳، ۱۳۲۵/۷/۱۳.
- افشار، امیر ارسلان (۲۰۱۲)، *خاطرات امیر ارسلان افشار*، به کوشش علی میرفطروس، مونترال کانادا: نشر فرهنگ.
- امید، ش ۴۲۵، س ۱۴، دوشنبه دوم خرداد ۱۳۲۲، ش ۴۱۶، س ۱۴، دوشنبه ۲۴ اسفند ۱۳۲۱، ش ۴۲۰، س ۱۴، دوشنبه ۲۹ فروردین ۱۳۲۲، ش ۴۳۴، س ۱۴، دوشنبه سوم مرداد ۱۳۲۲، ش ۴۱۹، س ۱۴، دوشنبه ۲۲ فروردین ۱۳۲۲، س ۱۴، ش ۴۵۳، سه شنبه ۵ اردیبهشت ۱۳۲۳، س ۲، دوره جدید، ش ۲۶، ش مسلسل ۴۶۵، سه شنبه ۲۰ تیر ۱۳۲۳، س ۳، دوره جدید، ش ۵۵، سه شنبه ۱۷ بهمن ۱۳۲۳، س ۳، دوره جدید، ش ۸۰، سه شنبه ۲۳ مرداد ۱۳۲۴.
- باباشمل، س ۱، ش ۲۱، ۱۰ شهریور ۱۳۲۲.

فریاد، ش ۲۱، ۱۳۲۲/۴/۲۲، ۲۴۰۰۰/۱۵۸۹، ۲۴۰/۱۱۷۴۹، ۲۹۰/۱۰۶۷

کوشش، س ۲۱، ش ۵۳۴۴، ۲۸ خرداد ۱۳۲۳، س ۲۱، ۲۹۰/۱۸۸۰، ۲۶۰/۰۰۰۷۴۹، ۲۹۰/۰۰۰۱۲۸

ش ۵۲۹۲، ۲۹ فروردین ۱۳۲۳، س ۲۱، ش ۵۳۴۴، ۳۵۰/۶۰۷۵، ۲۹۰/۵۵۰۸، ۲۹۳/۳۵۴۵، ۲۹۰/۱۹۵۰

۲۸ خرداد ۱۳۲۳، س ۲۱، ش ۵۳۴۴، ۲۸ خرداد ۲۹۳/۳۲۴۷۰، ۲۴۰/۳۴۹۵۹، ۲۴۰/۳۱۷۱۴

۱۳۲۳، س ۲۱، ش ۵۳۰۴، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۲۳، ۳۱۰/۲۷۳۱، ۲۶۰/۵۹، ۹۸/۲۹۳/۱۵۰۰۳

س ۲۱، ش ۵۳۵۰، ۴ تیر ۱۳۲۳، س ۲۱، ش ۵۳۵۲، ۲۹۰/۷۵۸، ۲۴۰/۱۱۵۱۸، ۲۴۰/۱۴۳۹۱

۶ تیر ۱۳۲۳، س ۲۱، ش ۵۲۹۶، ۳ اردیبهشت ۱۳۲۳، ۲۹۳۰/۱۵۰۷، ۲۴۰/۱۳۸۸۷، ۳۵۰۰۰/۲۴۶۲

س ۲۱، ش ۵۲۹۶، ۳ اردیبهشت ۱۳۲۳، سال ۲۱، ش ۵۳۵۸، ۱۳ تیر ۲۶۰۰۰۰/۳۲۲، ۲۶۰۰۰۰/۴۸۰، ۲۴۰۰۰۰/۸۲۵

ش ۵۳۵۷، ۱۲ تیر ۱۳۲۳، سال ۲۱، ش ۵۳۵۸، ۱۳ تیر ۲۹۳/۴۲۸۵، ۲۹۳/۳۵۵۰، ۳۱۰/۰۰۰۰۲۷

۱۳۲۳، سال ۲۱، ش ۵۳۵۹، ۱۴ تیر ۱۳۲۳، ۳۵۵/۲۸۸، ۳۵۵/۵۳، ۲۹۳/۳۲۴۷، ۳۵۰/۹۲۴۳

کیهان، ۱۳۲۱/۱۲/۴، ۱۳۲۱/۱۲/۳، ۳۵۰/۲۴۶۶، ۳۵۰/۲۴۷۶، ۳۶۶/۶۰۳، ۳۵۵/۸۱

گزیده اسناد جنگ جهانی دوم در ایران، (۱۳۸۱)، به ۳۵۰/۶۳۶۶، ۲۹۳/۱۲۴۰۳۴، ۳۵۰/۲۴۶۶

اهتمام بهروز قطبی، تهران: اطلاعات، ۲۹۳/۳۲۴۰۸

مجلد، محمدرحلی، (۱۳۹۶)، شهریور ۱۳۲۰، اسرارحمله سالنامه دنیا، ش ۱، ۱۳۲۴، ش ۴، ۱۳۲۷، ش ۹، ۱۳۳۲، ش ۱۳۴۴، ۲۳، ش ۱۳۴۶

متفقین به ایران، علی اکبر رنجبر کرمانی، تهران، سینتا، ش ۴، ۵شنبه ۱۱ اسفند ۱۳۲۲، ش ۹، ۵شنبه ۳۱ فروردین ۱۳۲۳، ش ۱۰، ۵شنبه ۱۴ اردیبهشت ۱۳۲۳، ش ۱۱، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۲۳

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مرد/مروز، س ۳، ش ۲، اردیبهشت ۱۳۲۰، ۱۷ تیر ۱۳۲۳، ۱۳ مهر ۱۳۲۵، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۲۳، ۲۲ تیر ۱۳۲۴، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۲۳، سال اول، ش ۳، ۱۲ شهریور ۱۳۲۱، سال اول، ش ۶، ۱۴ آبان ۱۳۲۱، س اول، ش ۱، ۲۹ مرداد ۱۳۲۱، سال ۲، ش ۲۰، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۲۳

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شیر و خورشید سرخ ایران، دوره ۲، ش ۱، خرداد ۱۳۲۴

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، صفایی، ابراهیم (۱۳۷۱)، پنجاه خاطره از پنجاه سال، تهران: جاویدان، طرفی، عباس (۱۳۸۳)، تاریخ جامع شرکت ملی پخش فراورده‌های نفتی ایران، ج ۱، تهران: ناشر مولف.

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، عصر اقتصاد، س ۲، ش ۱۲۷، ۲۳ شهریور ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۱۱، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۱۲، ۲۸ اردیبهشت ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۲۰، ۲۲ خرداد ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱، ۲۷ شهریور ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۳، ۲۷ مهر ۱۳۲۳، سال ۲، ش ۱۲۹، ۶ مهر ۱۳۲۳، س ۲، ش ۱۲، ۲۷ شهریور ۱۳۲۳، س ۱۶، ش ۱۰، مرداد ۱۳۲۴

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مردم، س ۱، ش ۵۱، شنبه ۲۹ فروردین ۱۳۲۱، س ۱، ش ۶۴، یکشنبه ۲۷ اردیبهشت ۱۳۲۱، س ۱، ش ۱۱۱، جمعه ۱۹ تیر ۱۳۲۱

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مرکز پژوهش و نشر فرهنگ سیاسی دوران پهلوی، (۱۳۵۶)، درباره سوم شهریور و نقش ایران در جنگ جهانی دوم، تهران: انتشارات مرکز پژوهش و نشر فرهنگ سیاسی دوران پهلوی.

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، نامه اقتصاد و بازرگانی، ش ۹، آذر ۱۳۲۰

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، نامه رهبر، س ۱، ش ۲۴، جمعه ۷ اسفند ۱۳۲۱

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، نوری زاده بوشهری، اسماعیل (بی تا)، نظری به ایران و خلیج فارس، بی جا، بی نا.

ش ۱۲۰، ۲۲ خرداد ۱۳۲۳